

ศึกษาภาวะผู้นำสำนักเรียนบาลีของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.9)

A Study of Leadership of the Pali School of Phrathammarachanuwat (Suthat Varathatsi Pali IX)

¹พระมหาวุฒิศักดิ์ ฐานปญโญ (จันทร์คง), ²พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร (พรรณา),
³แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม และ⁴พระศรีวินยาภรณ์

Phramaha Wuttisak Tanapanyo (jankong), Phramaha Somboon Vuddhikaro (Phanna)
Kritsana Raksachom, and Phrasrivinayaphon.

^{1,2,3}สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Graduate School, Mahachulalongkomrajavidyalaya University.

⁴บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

⁴ Graduate School, Mahamakut Buddhist University.

¹Corresponding Author's Email: Wuttisak3737@gmail.com

Received: May 26, 2024; **Revised:** July 30, 2024; **Accepted:** August 11, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาสภาพการบริหารจัดการสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของวัดโมลีโลกยาราม 2) เพื่อศึกษาภาวะผู้นำสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.9) และ 3) เพื่อถอดบทเรียนภาวะผู้นำของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสังคมไทย การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร และการสัมภาษณ์แบบเชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 9 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท

ผลการวิจัยพบว่า สภาพการบริหารจัดการสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของวัดโมลีโลกยาราม มีการบริหารจัดการสำนักเรียนไปในทิศทางเดียวกัน คือ มีการออกแบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วยความเสียสละความสุขส่วนตนโดยมีผู้นำเป็นต้นแบบ ส่งผลให้สะท้อนถึงคุณลักษณะภาวะผู้นำสำนักเรียนที่มีคุณลักษณะโดดเด่น คือ มีความศรัทธาและความสุขในการบริหารจัดการพัฒนาบุคลากรโดยมีองค์ประกอบสำคัญ 4 ดี คือ (1) ผู้บริหารดี (2) ครูสอนดี (3) นักเรียนดี (4) ผู้สนับสนุนดี ส่งเสริมให้สำนักเรียนวัดโมลีโลกยารามประสบผลสำเร็จ ภาวะผู้นำสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มีพันธกิจที่โดดเด่นของพระธรรมราชานุวัตรมีภาวะผู้นำ 5 คุณลักษณะที่เป็นอัตลักษณ์ (1) มั่นคงในวัตรปฏิบัติมีศีลธรรม (2) จิตมุ่งมั่นศรัทธาต่อการพัฒนาพระภิกษุสามเณรเพื่อการเรียนภาษาบาลี (3) ทำให้ดูอยู่ให้เห็นสม่ำเสมอในการครองตน ครองหน้าที่ครองใจลูกศิษย์ (4) มีแผนกลยุทธ์ในการจัดการปัญหาด้วยสติปัญญาเพื่อสร้างศาสนทายาท (5) มีความอดทนต่ออุปสรรคเสียสละความสุขส่วนตนเพื่อส่วนรวม สอดคล้องกับภาวะผู้นำตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

คือปาปณิกธรรม 3 ได้แก่ (1) จักขุมา มีวิสัยทัศน์ (2) วิธูโร ฉลาดในการบริหาร (3) นิสสยสัมปันโน มีผู้สนับสนุนอย่างต่อเนื่อง

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำ; สภาพการบริหารจัดการ; สำนักเรียนบาลี

Abstract

The research article consisted of the following objectives: 1) to investigate the administration conditions of the Pali department at Phra Pariyattidhamma School under WatMolilokayaram; 2) to explore the leadership of the Pali department at PhraPariyattidhamma School by PhraThammarachanuwat (Sutthas Voradassī, Pali IX); and 3) to take lessons learned from the leadership of the Pali department at Phra Pariyattidhamma School in Thai society. The study employed a qualitative research method by exploring documents and conducting in-depth interviews with 9 key informants. The obtained data were analyzed by content and context analysis.

According to the findings of the study, the administration of the Pali department at PhraPariyattidhamma School under Wat Molilokayaram follows the same direction, emphasizing the sacrifice of self-happiness for the development of human resources, with the leader serving as a role model. This leads to a distinct leadership that has faith and happiness in the management of personnel development, with the following four components: (1) Good administrators, (2) Good teachers, (3) Good students, and (4) Good supporters. This results in the success of PhraPariyattidhamma School at WatMolilokayaram. The leadership of the Pali department of PhraPariyattidhamma School includes the mission of PhraThammarachanuwat, with the following five leadership characteristics: (1) Consistent in practice and morality, (2) Resolute mind and faith in the development of monks and novices in the study of the Pali, (3) Exemplary through regular action, especially in behavior and profession, as well as in governing followers, (4) Strategies for handling problems in an intelligent way in order to develop religious heirs, (5) Patience in the face of obstacles, sacrifice, and happiness for the common good. This aligns with Pāpaṇika-dhamma (qualities of a good leader), a Buddhist leadership model, which comprise: (1) Cakkhumā or shrewd, (2) Vidhūro or capable of administration, and (3) Nissayasampanno or having good supporters.

Keywords: Leadership; Management conditions; Pali School

บทนำ

ภาวะผู้นำ (Leadership) เป็นศิลปะหรือความสามารถของบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่จะจูงใจหรือใช้อิทธิพลต่อบุคคลอื่นในสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อปฏิบัติการและอำนวยความสะดวกโดยใช้กระบวนการสื่อความหมายให้ร่วมใจกันกับตนเพื่อดำเนินการจนกระทั่งบรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ มนุษย์ทุกคนมีภาวะผู้นำมาตั้งแต่เกิดและได้รับการปรับปรุงโดยการอบรมสั่งสอนทางการศึกษาทำให้เกิดภาวะผู้นำขั้นพื้นฐานขึ้นในตัว สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ สามารถทำให้ภาวะผู้นำขั้นพื้นฐานนั้นแปรเปลี่ยนไปได้อีก ไม่ว่าจะเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้นหรือเลวลงและภาวะผู้นำสามารถพัฒนาต่อยอดขึ้นไปได้อีก (Nolasco, 2552) ภาวะผู้นำจึงมีความสำคัญในทุกองค์กรที่รวมกันอยู่เป็นสังคม รวมทั้งสังคมพระสงฆ์ซึ่งจะต้องมีภาวะผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

พระธรรมราชาอนุวัตร (สุทัศน์ วรทสฺสี ป.ธ.9) เจ้าคณะภาค 10 เจ้าอาวาสวัดโมลีโลกยาราม เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ เป็นหนึ่งในผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบของการสอนภาษาบาลีโดยเริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ดังข้อความว่า “ข้าพเจ้าเป็นเจ้าของสำนักเรียนยุคที่ 3 ได้ตั้งใจพัฒนาการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกบาลี และแผนกธรรมอย่างจริงจัง เพื่อสนองคุณบูรพาจารย์ของสำนักเรียนและสนองคุณพระศาสนาเฉพาะแผนกบาลีนี้นั้นมีพระภิกษุสามเณรสอบได้ปีละมากกว่า 100 รูป” (สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม, 2565) จนมีผลสัมฤทธิ์ทำให้มีนักเรียนผู้สอบไล่ได้บาลีสนามหลวงในชั้นประโยค 1-2 จนถึงประโยค ป.ธ.9 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2554 (ปฏิบัติหน้าที่ผู้รักษาการแทนเจ้าสำนักเรียน) สอบได้ 102 รูป ปี พ.ศ. 2555 สอบได้ 106 รูป ปี พ.ศ. 2556 สอบได้ 124 รูป ปี พ.ศ. 2557 สอบได้ 158 รูป ปี พ.ศ. 2558 สอบได้ 171 รูป ปี พ.ศ. 2559 สอบได้ 179 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) ปี พ.ศ. 2560 สอบได้ 208 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) ปี 2561 สอบได้ 206 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) ปี พ.ศ. 2562 สอบได้ 236 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) ปี พ.ศ. 2563 สอบได้ 256 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) ปี พ.ศ. 2564 สอบได้ 237 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) พ.ศ. 2565 มีนักเรียนสอบไล่ได้บาลีสนามหลวงรวมทุกชั้นประโยคถึง 263 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) (สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม, 2565) จนกระทั่งปี พ.ศ. 2566 มีนักเรียนสอบไล่ได้บาลีสนามหลวงรวมทุกชั้นประโยคถึง 286 รูป (อันดับที่ 1 ของประเทศ) (สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม, 2565) และยังได้สร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุต่าง ๆ อีกทั้งได้เป็นธุระภาระในการรับผิดชอบในส่วนของการใช้จ่ายภายในวัด เช่น ค่าน้ำ ค่าไฟ และที่สำคัญคือค่าภัตตาหารของพระภิกษุสามเณรภายในวัดในแต่ละวันซึ่งนับว่าเป็นภาระที่หนัก เนื่องจากพระภิกษุสามเณรจะมีเรี่ยวแรงในการท่องบ่นสาธยายบทพุทธธรรมคำพุทธพจน์ได้นั้นก็ต้องอาศัยข้าวน้ำเป็นกำลังขับเคลื่อน ปัจจุบันปี พ.ศ. 2566 มีจำนวนพระภิกษุสามเณรมากถึง 517 รูป และมีการเรียนการสอนภาษาบาลีในส่วนของคฤหัสถ์หรือที่เรียกว่า บาลีศึกษา อีกด้วย สนับสนุนให้พระภิกษุสามเณรผู้ที่จบเปรียญธรรม 9 ประโยคได้ศึกษาต่อในระดับปริญญาตรี โท และเอก ตามลำดับ นอกจากนี้ยังเป็นผู้ดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ภาค 10 ดูแลพระสงฆ์สามเณรในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 6 จังหวัดคือ อุบลราชธานี ศรีสะเกษ ยโสธร นครพนม มุกดาหาร และอำนาจเจริญ จากข้อความดังกล่าวมานี้จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจในภาวะผู้นำของเจ้าสำนักเรียนที่มีผลงานและความมุ่งมั่นในการขับเคลื่อนการเรียนการสอนภาษาบาลี

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาภาวะผู้นำสำนักเรียนบาลีของพระธรรมราชาอนุวัตร (สุทัศน์ วรทสฺสี ป.ธ.9) โดยจะศึกษาสภาพการบริหารจัดการ รวมถึงภาวะผู้นำของเจ้าสำนักเรียนบาลีแล้วนำเสนอไว้เป็นแบบอย่างให้เจ้าสำนักเรียนต่าง ๆ ที่มีความสนใจได้ถือเป็นวิทยานุคติในการดำรงไว้ซึ่งคณฤชระสืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพการบริหารจัดการสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของวัดโมลีโลกยาราม
2. เพื่อศึกษาภาวะผู้นำสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของพระธรรมราชาอนุวัตร (สุทัศน์ วรทสฺสี ป.ธ.9)
3. เพื่อถอดบทเรียนภาวะผู้นำของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสังคมไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยกำหนดขั้นตอนการดำเนินการวิจัยตามลำดับดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2539 เพื่อให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องภาวะผู้นำที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุศาสตร์

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ วรรณกรรมภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยตลอดจนคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง (3) สัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากผู้ให้ข้อมูล (Key Informants) จำนวน 9 รูป/คน

ขั้นตอนที่ 3 วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์ โดยใช้หลักการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพของสกุรงค์ จันทวานิช ใน 6 วิธี ดังต่อไปนี้ 1) การจำแนกประเภทข้อมูล (typological analysis) 2) การเปรียบเทียบข้อมูล (comparison) 3) การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย (analytic induction) 4) การตีความข้อมูล (interpretation) 5) การอธิบายสาเหตุและการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของข้อมูล (cause description) และ 6) การเชื่อมโยงข้อมูลโดยจินตนาการเชิงสังคมวิทยา

ขั้นตอนที่ 4 นำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ผลการวิจัย

1. **สภาพการบริหารจัดการสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของวัดโมลีโลกยาราม** สำนักเรียนบาลีแห่งนี้มีประวัติความเจริญก้าวหน้าเริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2555 ในยุคของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.9) ใช้หลักการบริหารจัดการ 4 M. คือ (1) Man (คน) หมายถึง ทรัพยากรมนุษย์ (2) Money (เงิน) หมายถึง ทรัพยากรทางการเงิน (3) Material (วัสดุ) หมายถึง วัตถุดิบ และ (4) Method (วิธีการ) หมายถึง กระบวนการทำงานมีองค์ประกอบสำคัญ 4 ข้อ คือ 1. ผู้บริหารดี 2.ครูสอนดี 3. นักเรียนดี และ 4.ผู้สนับสนุนดี การบริหารมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปอย่างต่อเนื่อง พัฒนาเทคนิคการด้านการเรียนการสอน การประชุมคัดเลือกอาจารย์ผู้สอนแต่ละชั้น การจัดการเรียนการสอนชั้น ป.ธ.1-2 ถึง ชั้น ป.ธ.9 การฝึกฝนอบรมให้นักเรียนบาลีมีความรู้ในรายวิชาแต่ละประโยค มีครูสอนทุกชั้น มีอาคารสถานที่ในการจัดการเรียนการสอน มีอาหารเลี้ยงวันละ 2 เวลา มีน้ำปานะในช่วงเวลาเย็น ประชาชนอุปถัมภ์นักเรียนบาลีรายเดือน มอบรางวัลนักเรียนที่สอบได้ประจำเดือน และรางวัลที่สอบได้ประจำปี ส่งนักเรียนไปอบรมบาลีนอกสำนักเรียนเพื่อให้มีเวลาอยู่กับหนังสือมากขึ้นและเปลี่ยนสถานที่ในการอ่านหนังสือ การปกครองแบบพ่อปกครองลูก ดังข้อความว่า

การบริหารจัดการ การบริหารจัดการโรงเรียนพระปริยัติวัดโมลีโลกยารามของพระเดชพระคุณพระธรรมราชานุวัตร ถือว่าเป็นการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพและทำให้เกิดประสิทธิผลในการบริหารงานจะเห็นได้ว่าพระเดชพระคุณมีความตั้งใจในการบริหารจัดการโรงเรียนพระปริยัติธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งแผนกบาลีเมื่อได้รับผิดชอบในการบริหารจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมก็มีความตั้งใจที่จะพัฒนาการศึกษาโดยให้เด็ก

และเยาวชนได้มีโอกาสเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมที่วัดโมลีโลกยารามไม่ว่าเด็กคนนั้นจะมีฐานะเป็นอย่างไร หรือจะจบการศึกษาในระดับไหนก็ตาม แต่พระเดชพระคุณก็มีความเชื่อมั่นถึงศักยภาพในการที่จะพัฒนาเด็ก เยาวชนที่เข้ามาบวชเป็นสามเณรเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาว่าสามารถฝึกฝนพัฒนาอบรมให้มีความ เข้าใจในเรื่องการเรียนการสอนโดยเฉพาะภาษาบาลีได้เป็นอย่างดีและสามารถทำให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้น สำเร็จการศึกษาดังที่ตั้งใจไว้ไม่ว่าจะเป็นในระดับต้น ๆ ระดับกลาง ๆ หรือระดับสูงสุดของการศึกษาคณะสงฆ์ อันนั้นการบริหารจัดการของพระเดชพระคุณคือว่ามีทั้งประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการบริหารจัดการ (สัมภาษณ์ พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที ป.ธ.9), 18 มีนาคม 2567)

เจ้าคุณธรรมราชานุวัตรก็มีความเอาใจใส่ เรื่องสภาพแวดล้อม หลักสูตร ครุบาอาจารย์ บุคลากรก็ พร้อม เบื้องต้นก็จะมีทรัพยากรสำคัญอยู่ 4 อย่างคือ บุคคล งบประมาณ วัสดุและการจัดการ คือหัวใจที่ทำให้ ประสบความสำเร็จของวัดโมลีโลกยาราม คือทุกวัดเขาก็มีแหละ แต่ว่าวัดไหนที่มีผู้นำผู้บริหารที่จัดการดูแลดี หน่อยก็จะทำให้เกิดการพัฒนาซึ่งวัดโมลีโลกยารามประสบผลสำเร็จเรียกได้ว่ายืนหนึ่งของประเทศเลย (สัมภาษณ์พระราชปัญญาสุธี, 26 กุมภาพันธ์ 2567)

หลวงพ่อก็ใช้ระบบการปกครองภายในวัดแบบพอปกครองลูก ไม่ได้เอื้อกันเหมือนเจ้านายกับลูกน้องจึง ทำให้การอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขแล้วที่ผู้ที่มาอยู่แล้วก็อยากจะอยู่อย่างจะอยู่ร่วมอยากจะอยู่ช่วยงานก็ เพราะว่ามาแล้วก็เห็นบริบททางสังคมที่วัดโมลีโลกยารามเห็นบริบทของการศึกษาเล่าเรียนและก็ในส่วน ของวัดเองก็ได้ให้สิ่งต่าง ๆ โดยที่ไม่ได้หวังผลตอบแทนอะไรเพียงแต่ว่าในการให้ในแต่ละสิ่งแต่ละประการก็ อาจจะไม่ได้ให้มากเหมือนกับวัดอื่น ๆ เพราะว่าทุนทรัพย์ในการที่จะมาบริหารก็มีจำนวนจำกัดเพราะเนื่องด้วย อีกอย่างหนึ่งก็คือเรามีจำนวนพระภิกษุสามเณรที่เยอะ ถ้ามีจำนวนพระภิกษุสามเณรน้อยมีทุนอยู่ประมาณ หนึ่งก็อาจจะบริหารจัดการได้มากกว่านี้ แต่เนื่องจากกว่าเรามีพระภิกษุสามเณรอยู่มาก เพราะฉะนั้นในการ บริหารของพระเดชพระคุณหลวงพ่อก็ค่อยเป็นค่อยไปอาศัยความร่วมมือของครุบาอาจารย์แล้วก็พระภิกษุ สามเณรนักเรียนที่มาศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลีจึงทำให้การบริหารจัดการสำนักเรียนเป็นไปด้วยความ เรียกว่าถึงฝั่งแห่งความประสงค์ของพระเดชพระคุณหลวงพ่อกับครุบาอาจารย์พร้อมทั้งนักเรียนที่มาเรียน (สัมภาษณ์ พระศรีวชิรบัณฑิต (อภิสิทธิ์ ปญญาโร ป.ธ.9, พธ.ม.), 15 มีนาคม 2567)

2. ภาวะผู้นำสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี, ป.ธ.9)

พระธรรมราชานุวัตรมีภาวะผู้นำที่โดดเด่น 3 ด้าน คือ การปกครอง ศาสนศึกษา และศึกษาสงเคราะห์ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล ระบบการเรียนการสอนมีประสิทธิภาพมาก เนื่องจากท่านเองเป็นแบบอย่างที่ดี และลง มือทำให้ดูเป็นตัวอย่างด้วย ทางเจ้าสำนักเรียนวัดโมลีโลกยารามมีนโยบายในการเรียนการสอน การบริหาร จัดการ การเอาใจใส่พระภิกษุสามเณร และมีบุคลากรที่เข้มแข็งเอาใจใส่ในการเรียนการสอนเป็นอย่างดี สะท้อนให้เห็นสภาพการบริหารจัดการที่เป็นระบบ ดังนี้ 1) จัดหาและรับนักเรียนตามความเหมาะสม 2) จัดหา ที่พักอาศัยให้เพียงพอแก่จำนวนนักเรียน 3) จะจัดหาสถานที่เรียนให้เพียงพอแก่ชั้นเรียน 4) จัดหาอุปกรณ์ สำนักเรียนให้เหมาะสมแก่การบริหาร 5) จัดหาทุนใช้จ่ายประจำปีให้เพียงพอแก่การบริหาร 6) จัดตั้งกอง ทุนการศึกษาขึ้นเป็นหลัก 7) ให้สวัสดิการแก่นักเรียนตามความเหมาะสม 8) จัดนิเทศติดตามแก่บุคลากรตามที่ กำหนดในแผนงาน 9) ถวายทุนการศึกษาแก่ผู้เข้าเรียนสายสามัญในระดับปริญญา 10) จัดงานฉลองปริญญา

ธรรมและมอบทุนการศึกษาแก่ผู้สอบได้บาลีชั้นต่าง ๆ เฉพาะผู้ที่ยังเฝ้าเพื่อต่อสำนักเรียนเป็นประจำทุกปี และ 11) ยกย่องเชิดชูครูผู้มียุอายุมากให้เป็น “ครูอาวุโส”

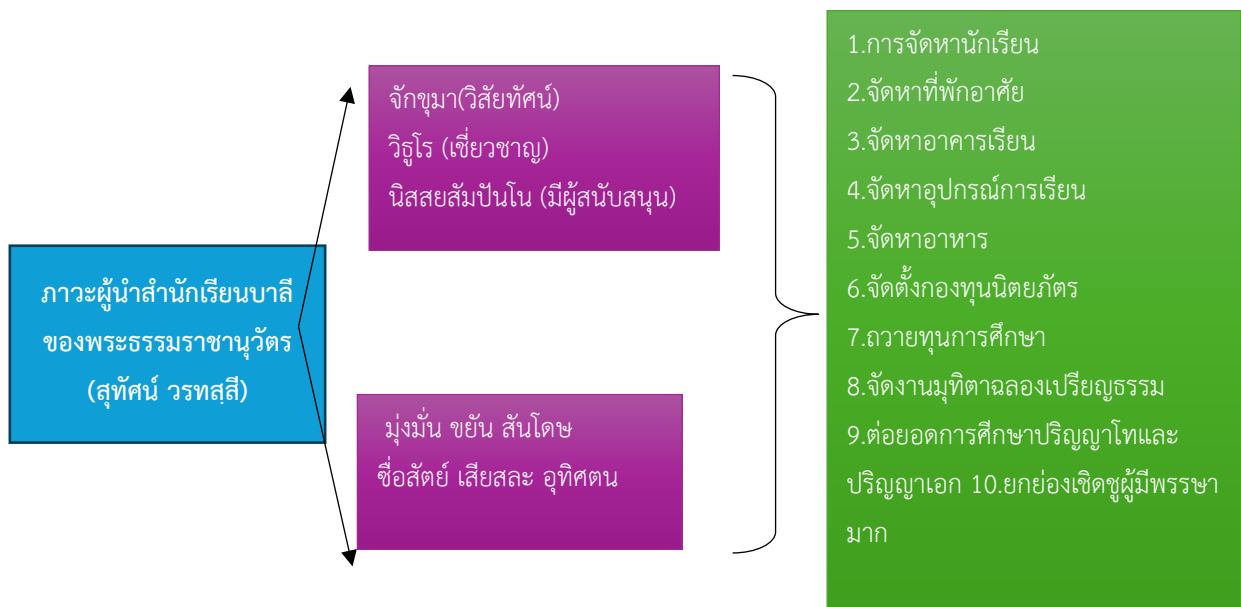
พระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.9) มีภาวะผู้นำเป็นอัตตลักษณ์โดดเด่น 2 คุณลักษณะ คือ (1) คุณลักษณะภายใน และ 2) คุณลักษณะภายนอก คุณลักษณะภายใน การวางตนและการแสดงออกที่เรียบง่าย สันโดษ ขยัน อุทิศตน เสียสละความสุขส่วนตนเพื่อส่วนรวม มีกลยุทธ์ในการสร้างแรงบันดาลใจ คุณลักษณะภายนอก มีความประพฤติและปฏิบัติตนได้อย่างเสมอต้นเสมอปลาย ปกครองโดย “การทำให้ดูอยู่ให้เห็น” ไม่ว่าจะเดินทางไปปฏิบัติศาสนากิจจังหวัดใดก็ตามเมื่อกลับถึงวัดโมลีโลกยาราม สิ่งแรกที่ปฏิบัติ คือ การสอนหนังสือถวายความรู้แก่พระภิกษุสามเณรโดยเป็นกิจวัตรประจำวัน และแสดงออกถึงภาวะผู้นำ ประเมินผลการสอนการเรียนเป็นระยะ ติดตาม ฝ่าฝืนเกิดบรรยากาศการเรียนการสอนของทุกชั้นเรียน จัดให้มีการประชุมอย่างต่อเนื่อง เพื่อทำความเข้าใจในหลักธรรมและน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน โดยจัดให้มีการฟังพระธรรมเทศนาบ้าง การฝึกอบรมสมณะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานบ้าง การบรรยายธรรมบ้าง สนทนาธรรมบ้าง การสื่อสารด้วยวิธีต่าง ๆ พร้อมบริหารจัดการสถานศึกษาภายในวัด เพื่อสงเคราะห์แก่เด็กและเยาวชนให้ได้รับการศึกษาเล่าเรียนโดยไม่ขัดต่อหลักพระธรรมวินัย ป้องกันและแก้ไขปัญหาเสพติด เพื่อการพัฒนาชุมชนวัดโมลีโลกยารามและสร้างศาสนทายาทให้กับสังคม

ส่งผลให้ปัจจุบันการเรียนการสอนภาษาบาลีของสำนักเรียนวัดโมลีโลกยารามเจริญรุ่งเรืองมากที่สุด มีอาจารย์สอน (เปรียญธรรม 9 ประโยค) จำนวน 49 รูป นักเรียน 517 รูป ปี พ.ศ. 2566 มีนักเรียนสอบผ่านรวมทุกชั้นประโยคจำนวน 286 รูป ด้วยนโยบายของเจ้าสำนักโดยการบริหารทุ่มเทเอาใจใส่ และสืบทอดปณิธานของบูรพาจารย์ จนเป็นเหตุให้มีพระภิกษุสามเณรเดินทางมาศึกษาภาษาบาลีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และสอบได้มากที่สุดในประเทศไทยมากกว่า 286 รูป จึงเกิดเป็นประวัติศาสตร์ที่น่าจดจำแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี, ป.ธ.9) มีลักษณะภาวะผู้นำที่โดดเด่น 3 ด้าน คือ (1) ด้านการปกครอง (2) ด้านศาสนศึกษา (3) ด้านศึกษาสงเคราะห์ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล เฉลียวฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณ มีวาทศิลป์ และมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น

3. ถอดบทเรียนภาวะผู้นำของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสังคมไทย ภาวะผู้นำของสำนักเรียนของวัดโมลีโลกยารามมีพันธกิจทั้ง 6 ด้าน ได้แก่ ด้านการปกครอง ด้านการเผยแผ่ ด้านศาสนศึกษา ด้านศึกษาสงเคราะห์ ด้านสาธารณูปการ ด้านสาธารณสงเคราะห์ ผู้นำองค์กรคณะสงฆ์ ควรเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ เฉลียวฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณ มีวาทศิลป์ และมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น และรู้จักวิธีการสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ผู้ร่วมงาน สร้างบรรยากาศในองค์กร ให้เกิดความเป็นกันเอง มีการวางแผนงาน การพัฒนาระบบการบริหารงานในองค์กรให้เป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ มุ่งเน้นการพัฒนาบุคลากรให้มีความรู้ ความสามารถในการทำงาน มีการคิดอย่างเป็นระบบ มีการทำงานเป็นทีม มีการแก้ไขปัญหาโดยยุติธรรม ตลอดจนการสร้างวิสัยทัศน์ให้แก่คณะสงฆ์ เพื่อให้คณะสงฆ์มีส่วนร่วมกันทำงานในการบริหารกิจการทั้งหลายของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งเป็นภาวะผู้นำที่ตรงตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ปาปนิกรธรรม 3 คือ จักขุมา (มีวิสัยทัศน์) วิรุโ (ความชำนาญเชี่ยวชาญ) นิสสยสัมปันโน (มีผู้อุปถัมภ์สนับสนุนส่งเสริม) อิทธิบาท 4 คือ ฉันทะ (ความพอใจในสิ่งที่ทำ) วิริยะ (ความเพียรพยายาม) จิตตะ (ความมุ่งมั่น) วิมังสา (ความตรិตรองพิจารณาใคร่ครวญ)

พรหมวิหารธรรม 4 คือ เมตตา (ความเอื้อเฟื้อให้ความรัก) กรุณา (ให้ความช่วยเหลือ) มุทิตา (ส่งเสริมแสดงความยินดีเมื่อประสบความสำเร็จ) อุเบกขา (ความยุติธรรม วางใจเป็นกลาง) สังคหวัตถุธรรม 4 คือ ทาน (การให้เกื้อกูลเสียสละแบ่งปัน) ปิยวาจา (การกล่าวถ้อยคำที่เป็นที่รัก) อตถจริยา (การสงเคราะห์เพื่อประโยชน์ผู้อื่น) สมานัตตตา (การวางตนดีสม่ำเสมอตั้งอยู่ในธรรม) สปัจริยธรรม 7 และอปริหานิยธรรม 7 ผู้นำองค์กรคณะสงฆ์ สามารถนำภาวะผู้นำของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี, ป.ธ.9) ที่ได้จากการศึกษามาประยุกต์ปรับใช้ให้เกิดความเหมาะสมในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ทั้ง 6 ด้าน ได้แก่ ด้านการปกครอง ด้านการเผยแผ่ ด้านศาสนศึกษา ด้านศึกษาสงเคราะห์ ด้านสาธารณูปการ ด้านสาธารณสงเคราะห์ ได้อย่างเหมาะสมตามยุคสมัย และปรับใช้ตามความเหมาะสมกับองค์กรของตน ส่งเสริมให้องค์กรคณะสงฆ์สามารถดำเนินกิจกรรมของคณะสงฆ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพและให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กรได้ด้วยดี

ภาวะผู้นำสำนักเรียนบาลีของพระธรรมราชานุวัตร (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.9) สรุปได้ดังนี้

อภิปรายผล

1. การบริหารจัดการพระธรรมราชานุวัตรได้ใช้หลักในการบริหารจัดการ คือ หลัก 4 M. (พงค์สัมพันธ์ ศรีสมทรัพย์ และชลิตา ศรมณี, 2544) ได้แก่ 1) Man (คน) หมายถึง ทรัพยากรมนุษย์ บุคลากร หรือพนักงาน ที่ทำงานในองค์กร 2) Money (เงิน) หมายถึง ทรัพยากรทางการเงิน เงินทุน หรือสภาพคล่องทางการเงิน 3) Material (วัสดุ) หมายถึง วัตถุดิบ อุปกรณ์ เครื่องจักร เครื่องมือ หรือทรัพยากรอื่นๆ และ 4) Method (วิธีการ) หมายถึง กระบวนการทำงาน วิธีปฏิบัติ หรือระบบต่าง ๆ ที่ใช้ในองค์กร องค์กรควรออกแบบกระบวนการทำงานที่มีประสิทธิภาพ และมีองค์ประกอบสำคัญอีก 4 ดี คือ 1) มีผู้บริหารดี 2) มีครูสอนดี 3) มีพระภิกษุสามเณร (นักเรียน) สนใจเรียนเป็นอย่างดี และ 4) มีฆราวาสญาติโยมคอยสนับสนุนอุปถัมภ์ค้ำจุนเป็นอย่างดี องค์ประกอบเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญทำให้นักเรียนวัดโมลีโลกยารามประสบผลสำเร็จ และนอกจากนี้

พระธรรมราชานุวัตรก่อปรด้วยความมุ่งมั่นในการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกภาษาบาลีตั้งแต่ชั้น ประโยค 1-2 จนกระทั่งถึงชั้นประโยค ป.ธ.9 ซึ่งมีการเรียนการสอนที่ดีมีประสิทธิภาพคงไว้ซึ่งประสิทธิผล

2. หลักธรรมที่สอดคล้องกับภาวะผู้นำของพระธรรมราชานุวัตร คือ หลักปาปฉกัฏฐม 3 คือ จักขุ มา มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล วิฐูโร เก่งงาน เก่งคิด นิสสัยสัมปันโน มีวาทศิลป์ เก่งคน คือ มีบริวารไว้เป็นกำลังในการดำเนินงานให้เป็นไป อิทธิบาท 4 ฉันทะ รักงานด้านการสอนบาลีเป็นชีวิตจิตใจ วิริยะ เกิดเป็นกำลังกาย กำลังใจ ทำให้เป็นแรงขับเคลื่อน จิตตะ เอาใจใส่ทุกรายละเอียด วิมังสา ตรวจสอบ เช็คนผล พัฒนาต่อยอด พรหมวิหารธรรม 4 เมตตา รักลูกศิษย์ลูกหาทุก ๆ รูปร่างเสมอภาค กรุณา คิดหาวิธีช่วยให้ลูกศิษย์ มีความรู้ เป็นอาวุธติดตัว มุทิตา เมื่อลูกศิษย์สอบผ่านก็จัดงานฉลองเปรียญมอบทุนการศึกษา อุเบกขา ส่วนลูกศิษย์คนไหนที่สอบไม่ผ่านก็ปล่อยให้ลูกศิษย์ให้วางใจเป็นกลาง พร้อมถวายกำลังใจให้สู้ใหม่ สังคหวัตถุธรรม 4 ทาน ให้ความรู้ ปิยวาจา มีจิตวิทยาและเทคนิคในการสอน มีวาทศิลป์ มีชั้นเชิง อุตถจริยา มุ่งความสำเร็จของลูกศิษย์ สมานัตตตา ไม่ถือตัว เสมอต้นเสมอปลาย เป็นต้น สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหารุ่งโรจน์ ธมมภูมเมธี (ศิริพันธ์) (2551) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ผู้นำในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า หลักธรรมสำหรับผู้นำในพระไตรปิฎก ได้แก่ หลักราชสังคหวัตถุ หลักจักรวรรดิวัตร หลักสาราณียธรรม หลักทศพิธราชธรรม หลักกอดศีลธรรม หลักพรหมวิหารธรรม หลักอิทธิบาท และหลักสัปปุริสธรรม พระมหาพระรณ อภิปุณฺโณ (หงษา) (2561) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ภาวะผู้นำเชิงพุทธของเจ้าอาวาส : กรณีศึกษาเจ้าอาวาสในอำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา” และพระมหาพิสิฐ สืบนิสัย (2562) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “กลยุทธ์การพัฒนาภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารมหาวิทยาลัยสงฆ์ไทย” ภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารมหาวิทยาลัยสงฆ์ไทย มี 3 องค์ประกอบหลัก ได้แก่ 1) ด้านครองตน 2) ด้านครองคน และ 3) ด้านครองงาน และมี 4 องค์ประกอบย่อย ได้แก่ สัปปุริสธรรม 7 เป็นองค์ประกอบย่อยของครองตน พรหมวิหาร 4 และสังคหวัตถุ 4 เป็นองค์ประกอบย่อยของครองคน อิทธิบาท 4 และสอดคล้องกับภาวะผู้นำตาม ทฤษฎีตะวันตก คือ ทฤษฎีภาวะผู้นำแบบความสามารถพิเศษของ Conger และ Kanungo (Conger and Kanungo's charismatic leadership theory) คือ 1) วิสัยทัศน์กว้างไกล (Extremity vision) 2) กล้าเสี่ยง (High personal risk) 3) ใช้กลยุทธ์หลายรูปแบบ (Use of unconventional strategies) 4) ประเมินสถานการณ์ตลอดเวลา (Accurate assessment of the situation) 5) เปลี่ยนความยึดติดของผู้ตาม (Follower disenchantment) 6) สื่อสารด้วยความมั่นใจ (Communication of self-confidence) 7) ใช้อำนาจส่วนบุคคล (Use of personal power) (เศวานิต เศษานนท์, 2542)

3. แนวทางภาวะผู้นำของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสังคมไทย ผู้วิจัยได้นำภาวะผู้นำในการบริหารจัดการสำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม และคณะสงฆ์ภาค 10 ผ่านพันธกิจทั้ง 6 ด้าน ได้แก่ ด้านการปกครอง ด้านการเผยแผ่ ด้าน ศาสนศึกษา ด้านศึกษาสงเคราะห์ ด้านสาธารณูปการ ด้านสาธารณสงเคราะห์ จะได้นำผลจากการศึกษามานำเสนอ เพื่อเป็นแนวทางภาวะผู้นำของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสังคมไทย ผู้นำองค์กรคณะสงฆ์ ควรเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ เฉลียวฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณ มีวาทศิลป์ และมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น และรู้จักวิธีการสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ผู้ร่วมงาน สร้างบรรยากาศในองค์กร ให้เกิดความเป็นกันเอง มีการวางแผนงาน การพัฒนาระบบการบริหารงานในองค์กรให้เป็นองค์กรแห่ง

การเรียนรู้ มุ่งเน้นการพัฒนาบุคลากรให้มีความรู้ ความสามารถในการทำงาน มีการคิดอย่างเป็นระบบ มีการทำงานเป็นทีม มีการแก้ไขปัญหาโดยยุติธรรม เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

รัฐบาลควรมีนโยบายจัดอบรมผู้นำสงฆ์ตามหลักพระพุทธศาสนาให้พระสังฆาธิการทุกภาคส่วน คณะสงฆ์ไทยควรตั้งพระภิกษุผู้มีองค์ความรู้ระดับเปรียญธรรม 9 ประโยคเป็นผู้นำ รัฐบาลและคณะสงฆ์ไทยควรสนับสนุนงบประมาณและให้ความสำคัญเกี่ยวกับผู้นำอย่างจริงจังในพันธกิจ 6 ด้าน

1) **ด้านการปกครอง** ผู้นำระดับต่าง ๆ ควรยึดหลักพระธรรมวินัยเป็นหลักและควรให้ความสำคัญต่อการพัฒนาบุคลากรขององค์กรคณะสงฆ์ทุกระดับ เพื่อให้เป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ รู้จักการวางแผนและทำงานอย่างเป็นระบบ รู้จักวิธีสร้างแรงบันดาลใจในการทำงาน และเป็นผู้ที่มีความรู้ และมีความสามารถในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้คณะสงฆ์ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2) **ด้านการเผยแผ่** ผู้นำคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ควรจัดตั้งศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนา สนับสนุนให้มีพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน และจัดอบรมถวายความรู้ให้แก่ พระนักเผยแผ่ เพื่อให้มีความรู้และวิธีในการเผยแผ่ที่มีประสิทธิภาพ และเป็นการเปิดโอกาสให้แก่พระภิกษุสามเณรได้แสดงความสามารถของตน เพื่อที่จะได้ทำงานเผยแผ่เชิงรุกได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3) **ด้านการศาสนศึกษา** ผู้นำคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ควรให้ความสำคัญในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและบาลีของพระภิกษุและสามเณรให้มีความรู้อย่างแตกฉาน เพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติเป็นแบบอย่างที่ดี สามารถอบรมสั่งสอนประชาชนทั่วไปได้อย่างถูกต้อง และการสนับสนุนการศึกษาให้พระภิกษุเกิดความรู้ เพื่อนำไปปฏิบัติและสั่งสอนให้แก่ประชาชนให้เกิดการพัฒนาการเรียนรู้ที่ดีต่อไป

4) **ด้านการศึกษาสงเคราะห์** ผู้นำคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ควรสนับสนุนให้มีการศึกษาทางธรรมแก่เยาวชนและประชาชนทั่วไปให้มีความรู้ในทางธรรมเพื่อปลูกฝังคุณธรรมให้แก่เยาวชนและประชาชนทั่วไปที่เป็นเยาวชนของชาติ ได้แก่ การสอน พระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ โครงการบรรพชาสามเณร การมอบทุนการศึกษาสงเคราะห์แก่เด็ก และเยาวชนที่ยากจนให้ได้รับโอกาสทางการศึกษา รวมถึงการถวายทุนเพื่อการศึกษาแก่พระภิกษุสามเณร

5) **ด้านการสาธารณูปการ** ผู้นำคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ควรจัดทำแผนแม่บทในการพัฒนาวัด ศึกษารายละเอียดของงานสาธารณูปการ การบริหารจัดการวัดด้วยความโปร่งใส การบูรณปฏิสังขรณ์โบราณสถาน โบราณวัตถุ ให้คำแนะนำในการก่อสร้างแก่พระสังฆาธิการทั้งหลายที่มีความรู้ไม่เพียงพอในการก่อสร้าง เพื่อพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน และศูนย์กลางทางการศึกษาและการพัฒนาของชุมชน

6) **ด้านการสาธารณสงเคราะห์** ผู้นำคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ควรมีการกำหนดนโยบายการส่งเสริมสาธารณประโยชน์ เพื่อสงเคราะห์พระภิกษุสามเณรและประชาชน เช่น การตั้งกองทุนเพื่อช่วยเหลือระหว่างวัดกับวัดบริจาคให้แก่มูลนิธิต่าง ๆ ที่ช่วยเหลือด้านสังคมสงเคราะห์ ผู้นำคณะสงฆ์ควรเป็นผู้นำในการเสียดสโดยการบริจาคหรือชักชวนให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ได้รับความเดือดร้อนโดยไม่ต้องถูกร้องขอ

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อผู้นำสำหรับพระสังฆาธิการในคณะสงฆ์ไทย
2. ศึกษาวิเคราะห์ผู้นำที่พึงประสงค์ในคณะสงฆ์ไทย
3. ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้ผู้นำในคณะสงฆ์ไทยประสบผลสำเร็จในพันธกิจ 6 ด้าน

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2532). *อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาโมคคัลลานะ ญาณ. (2542). *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*. พระมหาสมปอง มุทิโต แปลเรียบเรียง. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พระมหาพระรจน์ อภิปัญญา (หงษา). (2561). *การศึกษาวิเคราะห์ภาวะผู้นำเชิงพุทธของเจ้าอาวาส: กรณีศึกษาเจ้าอาวาสในอำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา*. วิทยานิพนธ์หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาพิสิฐ สีนิสัย. (2562). *กลยุทธ์การพัฒนาภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารมหาวิทยาลัยสงฆ์ไทย*. วิทยานิพนธ์หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ.
- พระมหารุ่งโรจน์ ธมมภูมเมธี (ศิริพันธ์). (2551). *การศึกษาวิเคราะห์หลักภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที ป.ธ.9). (2567). *รองเจ้าคณะภาค 10 คณบดีคณะพุทธศาสตร์*. *สัมภาษณ์*. 18 มีนาคม.
- พระราชปัญญาสุธี,ป.ธ.9. (2567). *รองเจ้าคณะภาค 11 ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสร้อยทอง เขตบางซื่อ*. กรุงเทพฯ. *สัมภาษณ์*. 26 กุมภาพันธ์.
- พระศรีวชิรบัณฑิต (อภิรักษ์ ญาณ ขาวโร). (2567). *เลขานุการเจ้าคณะภาค 10 อาจารย์ใหญ่*. *สัมภาษณ์*. สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม. *สัมภาษณ์*. 15 มีนาคม.
- เศวานิต เศษานนท์. (2542). *ภาวะผู้นำ*. นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- สุนทร โคตรบรรเทา. (2560). *ภาวะผู้นำในองค์การสถานศึกษา*. กรุงเทพฯ: ปัญญาชน.

สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม. (2566). *วันฉลองเบญจธรรม สำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม กรุงเทพฯ ปีที่ 26 ประจำปี 2566*. นนทบุรี: นิติธรรมการพิมพ์.

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. *ข้อมูลวัด และ พระทั่วประเทศ พ.ศ. 2565*. สืบค้น 25 กุมภาพันธ์ 2566 จาก www.onab.go.th

Nolasco, M. (2552). *กฎทองแห่งผู้นำ*. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทีบีเค มีเดีย พิมพ์ครั้งที่ 1.